

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA BAZI YÖRELER ARASINDAKİ FARKLI KÜLTÜREL YAPILANMA VE SİYASİ BOYUTLARI

Doç. Dr. Mikâil BAYRAM*

Danişmend Oğulları zamanında Tokat ve Malatya çevresinde biri-birinden farklı ve birbiriyile zıdlaşan iki fikrî ve kültürel çevre teşekkül etmiştir. Anadolu Selçukluları zamanında ise, siyasî tercih bakımından birbiriyile zıdlaşan, rekabet halinde bulunan ve birbirini ile mücadele eden, pekçok sosyal ve siyasî olaylara sebep olan bu iki fikrî ve kültürel çevrede iki ayrı siyasî güç meydana gelmiştir. Bu iki ayrı fikrî ve kültürel yapıdan neş'et eden siyasî güç ve hareket Anadolu Selçukluları tarihi boyunca devam etmiş ve devletin yıkılışının başlıca sebebi olmuştur. Burada bu iki fikrî ve kültürel ortamın nasıl teşekkül ettiği, özellikleri ve ne gibi sosyal ve siyasî olaylara sebep olduğu gösterilecektir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekiyor: Selçuklular devrindeki taht mücadeleleri ve pekçok siyasî ve kültürel ihtilâfların ve sosyal çalkantıların temelinde, Malatya çevresi ve Tokat çevresinde (Danişmend) teşekkül eden birbirine muhalif bu iki fikrî ve kültürel ortamın mücadelesi yatmaktadır. Bugüne kadar bu hususun farkedilmemiş olması ve gereği gibi üzerinde durulmaması; Anadolu Selçukluları devrinin bazı siyasî, sosyal ve kültürel olayların gereği gibi anlaşılmasına sebep olmuştur. Gene bu devirde zuhur eden bazı dinî, tasavvufî zümrelerin zihniyetleri ve faaliyetlerinin hedef ve mahiyeti de anlaşılmamıştır. Anadolu'da bu dinî ve tasavvufî zümreleri ve liderlerini anlatan ve gene bu çevrelerde kaleme alınan menkabe türünde bir takım eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler, o devrin zümre ve şahsiyetleri etrafında bir menkabe halesi meydana getirmiş, bu yüzden de bu dinî-siyasî zümrelerin ve kahramanlarının gerçek çehresi fark edilemez hale gelmiş, gerçekleştirdikleri dinî, siyasî ve fikrî hareket ve faaliyetlerinin mahiyeti görülemez olmuştur.

Bu yüzden bu konunun daha iyi aydınlanması ve mahiyetinin anlaşılabilmesi için Tokat ve Malatya çevresinde teşekkül eden kültürel ilmî ve fikrî çevre üzerinde daha detaylı olarak durulması, teferruata girilmesi ve müstakil çalışmaların yürütülmesi gerekmektedir.

Konuya girmeden önce bu iki beldemizin yani Tokat ve Malatya'nın Türkler'in idaresine girişini kısaca hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Bilindiği üzere 1071 yılında Malazgirt Zaferi'nden hemen sonra kurulan Danişmend Oğulları Devleti'nin ilk merkezi Tokat'ın Niksar kazası idi. Bu devletin kurucusu olan Gümüş-Tigin Melik Ahmed Gazi (501/1105) kısa zamanda büyük fetihler gerçekleştirerek Tokat, Amasya, Çorum, Bayburt, Sivas, Kayseri ve bütün Kapadokya'yı zaptetmiştir. 1101 (495) de Malatya ve çevresini zaptederek devletin hudutlarını Suriye'ye kadar uzatmıştır.

*) S.Ü. Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Malatya başından beri -ki sebebi tam olarak bilinmemektedir.- Danişmend Oğulları ile Anadolu Selçukluları arasında ihtilâf konusu olmuştur. Selçuklular, Malatya üzerinde hak sahibi olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu bakımdan Malatya'nın, Danişmend oğlu Melik Ahmed Gazi tarafından zapedilmesi, Danişmend Oğulları ile Selçuklular arasında mevcut olan gerginliğin daha da artmasına sebep olmuştur. Nitekim Melik Ahmed Gazi vefat edince oğulları arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanan I. Kılıç Arslan, Malatya'yı Danişmendliler'den aldı, yönetimini de oğlu Tuğrul Arslan'a verdi. Fakat bir süre sonra Melik Ahmed Gâzi'nin oğlu Emir Gâzi babası gibi fetihlere girişti. Emir Gâzi, I. Kılıç Arslan'ın vefatını müteakib (1107) oğulları arasındaki taht mücadelesinde damadı olan Sultan Mes'ud'u destekleyerek onun Selçuklu tahtına geçmesini sağladı. Bu arada Malatya'yı da Tuğrul Arslan'dan aldı (1124).

II. Kılıç Arslan (1155-1191) Danişmend Oğulları ile uzun süren mücadeleler sonunda Danişmend Oğulları Devleti'ni tamamen ortadan kaldırdı. Bu arada Malatya da 1175 yılında yeniden Selçukluların idaresine girdi.

Şimdi Türklerin yönetimine girdikten sonra bu iki beldede teşekkül eden kültürel çevreyi, ilmî ve fikrî ortamı gözden geçirelim.

a- Tokat ve Yöresinin Fikrî ve Kültürel Yapısı

Danişmend Oğulları Devleti'nin kurucusu Melik Ahmed Gâzi, Selçuklu ailesinin muallimi olan Danişmend Ali Taylu'nun oğludur. Kendisi de bilge bir kişi olduğu için Danişmend Gâzi diye anılmıştır (1). Kurduğu devlete "Danişmendiye" devleti denmesi bundandır. Melik Ahmed Gâzi, bir yandan futuhat ile uğraşırken, bir yandan da feth ettiği beldelerde yoğun bir kültürel faaliyette bulunduğu, ülkesinde ilmî çalışmaları başlattığı anlaşılmaktadır. Bir süre önce ortaya çıkarıp yayınladığımız "Keşfü'l-Akabe" adlı eserin Anadolu'da te'lif edilen, bilinen en eski eser olup, Melik Ahmed Gazi'ye sunulmuş olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz (2). Bu eserde Melik Ahmed Gazi'nin ilmî, kültürel faaliyetlerine işaretler bulunmaktadır. Eserin müellifi İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed, Danişmendlilerin Kayseri şehri muhafızıdır. Eserini sunduğu Melik Ahmed Gazi'nin meziyetlerinden bahsederken şöyle demektedir: "O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her yanından bilgin kişiler o hazrete yöneldiler. Her biri ilmini yayması miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar" (3). Bu kayıt Malazgirt Zaferi'nden kısa bir zaman sonra Danişmend Oğulları Ülkesinde ilmî çalışmaların başlamış olduğunu ve Melik Ahmed Gazi'nin çok sayıda ilim ve fikir adamlarını himaye edip, çalışmalarına imkân sağladığını açık olarak göstermektedir. Onu "Sahib-kıran" diye anan İbnü'l-Kemal, Onun Rum, Ermen ve Şam'da (Suriye) gerçekleştirdiği fetihleri de dile getirmekte ve bu ülkelerde geniş bir kültürel faaliyet içinde bulunduğunu da "Rum, Ermen, Şam memleketleri o Sahib-kıranın varlığının feyzi ile İslâm nuruyla bezendi" (4). diye ifade etmektedir. İbnü'l-Kemal'in astronomi (hey'et) ve felsefeye (hikmet) dair olan eserini Melik Ahmed Gazi'ye sunması, onun bu konulara ilgi duyduğunu göstermektedir.

Danişmend Oğulları emirlerinden Kastamonu Fatihî, Emir Karatekin'in, İbn Makula'nın (478/1086) "el-ikmal" adlı eserini okuduğuna dair bir kaydın bulunması, (5) bu

- 1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil fit-tarih, Beyrut 1385/1966, X, 300; İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, Haydarabad 1359, IX, 114; Matheos, Vekayi-nâme, Ankara 1962, s. 205, 225; H.Hüsameddin, Amasya Tarihi, İstanbul 1929-1932, II,296; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 115; İ.H. Uzunçarşılı, Sivas Şehri, İstanbul 1928, s. 16-43.
- 2) Bkz. Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser "Keşfü'l-akabe", Konya 1981, s. 10-15. Bu eserin aslı Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 5426 da dır.
- 3) Keşfü'l-akabe, Fatih Ktp. nr. 5426, yp. 250a.
- 4) Aynı Eser ve aynı yerde.
- 5) Kayseri Raşid Ef. Ktp. nr. 1052 de kayıtlı bulunan nüshasının Kıraat kayıtlarında Emir Kara-Tekin'in adı geçmektedir.

dönemde ilmî faaliyetlerin mevcudiyetini gösterir. Zaten Niksar, Tokat ve Kayseri'de Danişmend Oğullarından günümüze ulaşan medreseler de bu hususu açık olarak göstermektedir. Bu medreseler Anadolu'nun en eski medreseleridir.

Danişmend Oğulları, özellikle devletlerinin ilk kurulduğu bölge olan Tokat, Amasya ve Çorum yörelerinde daha yoğun bir kültürel faaliyet içinde bulunmuş ve yöreye devletlerinin kültürel politikasını yerleştirmişlerdir. Bu yüzden de bu yöreler çok erken tarihlerde belli bir kültürel karakter kazanmışlardır. Danişmend Oğulları'nın bu yoğun milli ve dinî diyebileceğimiz kültürel faaliyetlerinin sonucu olarak bu yörelerin çok erken sayılacak tarihlerde Türkleşmesi ve İslâmlaşması gerçekleşmiştir.

Danişmend Oğulları, gazilik mefkûresine, Türk kültürüne ve Türkmencilik ülküsüne büyük bir önem vermişler ve ülkelerinde bunu yerleştirmeye ve yaymaya çalışmışlardır. Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi ve beraberindekilerin kahramanlıklarını dile getiren "Danişmend-nâme" adlı eser Danişmend İli'ndeki kültürel anlayışın mahsulü olduğu gibi "Dede Korkut Hikâyeleri"de XIV. asırda gene bu yörede, Amasya'da derlenmiştir (6). Danişmend Oğulları devrindeki bu kültürel politika sonucu, Danişmend İli belli bir kültürel yapıya sahip olmuştur. Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da bu aslı karakterini muhafaza etmiştir (7).

Amasyalı Hekîm Bereket adlı bir zat "Tuhfe-i Mubârizî" adlı eserinin önsözünde bildirdiğine göre, bu eserini önce "Lubâbu'n-Nubâh" adıyla Arapça olarak yazmış, sonra bunu "Tuhfe-i Mubârizî" adıyla Farsçaya tercüme edip, Emir Mübarizü'd-Din Halifet Gazi'ye sunmuştur. Halifet Gazi'nin, eseri çok beğendiğini ve bu eser eğer Türkçe olarak yazılmış olsaydı çok değerli ve bulunmaz bir eser olacağını belirttiğini, bir müddet sonra da onun emri üzerine bu eserini Türkçe'ye tercüme ettiğini belirtmektedir (8).

Bu Emir Mübarizü'd-Din Halifet Gazi, Sultan I. Alaü'd-Din Keykubad'ın Amasya valisidir. Türbesi halen Amasya'dadır (9). Amasya'da kurduğu medresenin vakfiyesi 622 (1225) tarihlidir (10). Bu Emir ve ecdadının "Danişmend-nâme"nin kahramanları arasında adlarının anılmış olması (11) bu ailenin Türklük ülküsüne hizmet etmiş olmalarının ve hakim oldukları Amasya yöresinde, Türkmencilik hareketini ve Türk kültürünü himaye etmiş olmalarının sonucudur. Danişmend-nâme'nin bu emir ve ailesinin gayretleriyle yazılmış olduğunu tahmin ediyoruz.

6) F. Kırgızoğlu, Milli Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuz-nâmelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri, (Belleten, Ankara 1987, Sayı: 198, I, 915) adlı makalesinde Dede Korkut Hikâyelerinin, Timur'un önünden kaçıp, Amasya yöresine yerleşen Türkmenler tarafından kaleme alındığını yazmaktadır. Halbuki bu eser Danişmend Oğulları zamanından beri bu yörede teşekkül eden ve yerleşmiş olan Türk kültürünün mahsulüdür. Hiç şüphe yok ki, Danişmendliler zamanından beri sözlü olarak yaşayan bu hikâyeler, XIV. asırda bu yörede kaleme alınmıştır.

7) Karş. P. Wittek, Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına, Belleten, Ankara 1943, VII, 582.

8) Bu eserin Konya İzzettin Koyunoğlu Ktp. nr. 12049'daki nüshasının la sahifesinde Emir Mübarizü'd-Din'in adı şu şekilde tesbit edilmiştir;

کتاب تخریر مبارز بنام حضرت خرد و زاهد الملک الامرا
مبارز الدولة والید الجهاد الغازی خلیفہ الذی ابیہ تولى بنه ترک شاه رحمه الله تعالى

Bu eserin Konya izzet Koyunoğlu Ktp. nr. 12049 daki nüshasının tavsifi için bkz. Ş. Tekindağ, Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. de Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine Çalışmalar, Türkiye Mec. İstanbul 1972, XV, 133-139.

9) Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi; İstanbul 1327-1330, I, 59-67. Merhum Hüseyin Hüsameddin, Emir Mübarizü'd-Din Halifet Gazi'nin Amasya'dak türbesini ta'rif ederken, türbenin mimarisindeki Türk kültüründen gelen unsurlara dikkatleri çekmiştir. Bkz. A.g.e., I, 196-197. Bu türbe hakkında ayrıca Bkz. O. Cezmi Tuncer, Anadolu Kümbetleri (Selçuklu Dönemi), Ankara 1986, s. 64-68.

10) Amasya Tarihi, I, 197; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 131. Bu vakfiyenin metni, Prof. Dr. Rafet Yiyaç tarafından vakfiye üzerinde değerli bir inceleme ve araştırma ile birlikte "Vakıflar Dergisi"nde (Ankara 1982, XV, 5-22) yayınlanmıştır.

11) Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 131.

Görülüyor ki, Anadolu'da ilk olarak Türkçe eser yazma geleneği Amasya'da yani Danişmend İli'nde başlamıştır. Hakîm Bereket, "Tuhfe-i Mubarizî" adlı eserinden sonra "Hülâsa der İlm-i Tıb" ve "Tabiat-nâme" adlarında iki Türkçe eser daha yazmıştır (12). "Tabiat nâme"yi manzum olarak kaleme almıştır. Hiç şüphe yok ki, Türkmenlerin "Uluğ Sultan" diye andıkları I. Alâü'd-Din Keykubad'ın, Türk kültürü lehindeki kültürel politikasının temsilcileri, Danişmend İli'nde daha etkili olmuştur.

Selçuklular zamanında Tokat ve Amasya yöresinde Ahiliğinde çok yaygın ve kuvvetli olduğu farkedilmektedir. Bir süre önce yayınladığım Turhal ve çevresinde Medfun bulunan evliyanın adları ve kurdukları tekke, zaviye gibi müesseseleri ile ilgili belgede (13) bu bölgede Türkmen ilim ve fikir adamlarının ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir.

Selçukluların son döneminde Danişmend İli'nin hâkimi olan Pervane Müinü'd-Din Süleyman bu yörenin kültürel karakterini değiştirmek için, hem yoğun bir ilmî ve fikrî faaliyet içine girmiş, hem de yöredeki Türkmenler üzerinde ağır bir siyasî ve kültürel baskı uygulamaya başlamıştır. Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nuru'd-Din ve oğlu Emir Polat da aynı şeyi Kırşehir yöresinde gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bu baskılardan dolayı pekçok Türkmen Beğlerin, boyların ve fikir adamlarının bu yörelerden uç bölgelere göçtüğünü biliyoruz (14).

Pervane Süleyman, İbnü'l-Arabî'nin üvey oğlu ve talebesi olan Sadru'd-Din-i Konevi'nin en tanınmış talebelerini Danişmend İli'ne götürmüş ve orada kendilerine medreseler inşa ederek Muhyi'd-Din İbnü'l-Arabî'nin felsefesini (Ekberiyeye denilen fikir hareketini) yaymaya ve yerleştirmeye çalışmıştır. Kutbu'd-Din-i Şirâsî Kayseri'de, Saidü'd-Din-i Ferganî Tokat'da, Fahrü'd-Din-i Irakî ile ilk "Fususul-Hikem" Şarihî Müeyyedü'd-Din-i Cendî Tokat ve Sinop'da, Pervane Süleyman'ın ve oğlu Muhammed'in hizmetinde faaliyet gösteriyorlardı (15). Cacaoğlu Nuru'd-Din de Kırşehir yöresinde Mevlevî düşüncüyü hâkim kılmaya ve yerleştirmeye çalışıyordu.

Muinü'd-Din Süleyman'ın, Moğollar tarafından idam edilmesinden sonra (676-1278) Danişmend İli'nde siyasî otorite boşluğu meydana gelmişti. Bu otorite boşluğundan bi'l-istifâde belli merkezlerde Türkmen çevrelerin hem kültürel faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları, hem de siyasî bir mücadele başlattıkları görülmektedir. Yukarıda bahsini ettiğimiz Emir Mübarizü'd-Din Halifet Gazi'nin oğul ve torunları (Halifet-zâdeler) de XIV. asrın ortalarına kadar iktidar mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Hacı Şadgeldi'nin Amasya'yı zaptetmesinden sonra (1362) batıya Osmanlı topraklarına göçmüşlerdir (16).

Moğol iktidarına ve özellikle Pervane Muinü'd-Din Süleyman'ın ağır baskılarına rağmen Danişmend İli, bu millî karakterini ve kültürel hüviyetini uzun süre muhafaza etmiştir. Ünlü Osmanlı tarihçisi Paul Wittek, Timur'un Anadolu'yu istila etmesinden sonra parçalanan Osmanlı Devleti'nin birliğini Amasya şehzadesi olan I. Mehmed Çelebi'nin yeniden sağlamış olmasını, bu Şehzade'nin 10 sene dağlık Amasya bölgesinde

12) Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. nr. 12050 ve 12051.

13) Mikâil Bayram, Selçuklular Zamanında Tokat ve Yöresinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (2-6 Temmuz 1986, s. 30-37).

14) Bu konuyu ayrı bir makalede yayınlamış bulunuyoruz. Bkz. Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu ve Gelişmesi, Kelime Dergisi, Konya 1986, Sayı: 3, s. 43-54.

15) Şeyh Sadrü'd-Din-i Konevi'nin "Vasiyyet-nâme"sinde (Şarkiyat Mecmuası, İstanbul 1958, Sayı: 2, s. 64-66) kendisinin ve şeyhi Muhyi'd-Din İbnü'l-Arabî'nin yolundan gidilmemesini ve eserlerinin okunmamasını öğütlemesini, bu talebelerinin faaliyetlerini onaylamamasının bir ifadesi olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü o Moğol yanlısı iktidara muhalif idi. Talebesi olan Pervane Süleyman'da muhalefet etmekteydi. Yakın dostu Ahi Evren Şey Nasirü'd-Din Mahmud, Muharrir-i Sadık'ı el-Hac Tacü'd-Din-i Kâşî, Zeynü'd-Din-i Sadaka ve muhtemelen kendi oğlu Sa'dü'd-Din Çelebi bu iktidar tarafından öldürülmüşlerdir.

16) Amasya Tarihi, I, 59-67.

Danişmend Oğulları'ndan intikal eden milli şuur ve gazilik ruhu içinde yaşayıp, yeniden tav almış olması ile izah etmektedir (17). İleride Danişmend İli'ndeki bu kültürel faaliyetlerin siyasî boyutları, Türk siyasî tarihindeki önemi belirtilecektir.

b- Malatya'da Teşekkül Eden İlmî ve Kültürel Ortam

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilişinden önce Malatya, Süryanîler'in elindeydi ve önemli bir Süryanî kültür merkeziydi. Danişmendoğlu Melik Ahmed Gazi, Malatya'yı Süryanîler'den almıştı. Bilindiği gibi Süryanîler çok eskiden beri Yunan ilmini ve Yunan felsefesini aslına sadık kalarak asırlarca doğuda tedris etmişlerdir. İslâmın zuhurundan önce Sasanilerle Süryanîler arasında siyasî ve kültürel yakınlaşma olmuş, bu yakınlaşmanın sonucunda İran'da büyük ilmî ve fikrî gelişmeler kaydedilmiştir. İran Şahı Nuşin-revan (Ölümü: 578M) Bizans üzerine yaptığı seferden dönüştü Güneydoğu Anadolu'daki Urfa, Harran, Mardin, Nusaybin gibi Süryanî beldelere uğramış, çok sayıda Süryanî ilim adamlarını memleketine götürmüştür. Bu ilim adamları için medreseler kurmuştur. Özellikle Cund-i Şapur'da büyük bir üniversite kurulmuştur. Süryanî ilim adamları burada istihdam edilmiştir. Bu Süryanî ilim adamlarının İran'da himaye görmeleri sonucu İran'da büyük bir ilmî gelişme olmuş, İran kültürü ile Yunan ilmi tanışmış ve kaynaşmıştır.

İslâmın zuhurundan sonra müslümanlar da Yunan felsefesine ve Yunan ilmine, Süryanîler vasıtası ile muttali olmuşlardır. Süryanîler kendi dillerinden birçok eserleri Arapça'ya tercüme ederek İslâm Dünyasındaki ilmî gelişmelerde önemli hizmetleri olmuştur.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra Malatya'nın erken sayılabilecek bir tarihte önemli bir ilim ve fikir merkezi haline geldiği görülmektedir. Kuzey Mezopotamya ve Suriye'den Anadolu'ya açılan ticaret yolu üzerinde bulunması, ilmî yönden de gelişmesini sağlamıştır. Özellikle İranlı çok sayıda ilim ve fikir adamlarının gelip Malatya'ya yerleştikleri görülmektedir. I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in veziri Malatyalı Muhammed el-Gazi, Şeyh İzzü'd-Din Ebu'l-Kasım el-Hammuî, Şeyh Ebu Tahir Ahmed el-İsfahanî, Muhammed b. Ebu Bekr et-Tebrizî gibi İran asıllı zevatın burada faaliyet gösterdikleri görülmektedir (18). Malatya'da İran kültürü ile Süryanî kültürü yeniden buluşmuş ve Sasaniler devrindeki, ilmî ve fikrî hareket yeniden başlatılmıştır. İran millî kültürü Malatya'da ihya edilmeye çalışılıyordu. Bu durum haliyle İran kültürüne hayranlık uyandırmıştır. Bu özelliğinden dolayı Malatya, Selçuklular zamanında şehzâdelerin eğitim merkezi olmuştur. I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev ve oğlu I. İzzü'd-Din Keykâvus Malatya'da tahsil görmüşlerdi. Bu Selçuklu sultanlarının eski İran şahlarının adlarını kullanmaları Malatya ve çevresinde, İran kültürüne karşı duyulan hayranlığın bir sonucudur. Bu iki sultandan sonra da hemen bütün Selçuklu sultanlarının Keyhüsrev, Keykâvus, Keykubad, Keyferidun gibi eski İran krallıklarının adlarını kullanmaları gelenek haline gelmiştir. Malatya'da eğitim gören sultanların çok iyi Farsça bildikleri de müşahade edilmektedir. Gerek I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev, gerek I. İzzü'd-Din Keykâvus gayet kaliteli Farsça şiirler yazmışlardır.

Danişmendoğulları Türk kültürünü ülkelerinde yaymaya ve yerleştirmeye çalışıyorlardı. Malatya 50 yıl Danişmendlilerin yönetiminde kaldığı halde Danişmendliler buranın kültürel yapısını değiştirememişlerdir.

Nasturî Hristiyan olan Süryanî ilim adamları ile müslüman ilim adamları arasında hoş bir dayalog bulunmaktaydı. II. Kılıç Arslan'ın Malatya'da hristiyan ve müslüman ilim adamlarını huzurunda bulundurduğunu ve onlar arasındaki tartışmaları takip ettiğini Malatya Süryanî patriki Mihael nakletmektedir (19).

17) Ankara Bozgunundan İstanbul Zaptına, Belleten, VII, 582.

18) Konya Yusufpaşa Ktp. Kr. 8752, yp. 345a-345b.

19) Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 230-231.

I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in veziri Malatyalı Muhammed el-Gazi, "Ravzatu'l-ukul" ve "Beridü's-Saade" adlı eserlerin sahibidir. Büyük bir filozof olan Muhammed el-Gazî el-Malafî, Malatya çevresinde İran kültürünü himaye ettiği muhakkaktır. I. İzzü'd-Din Keykâvus zamanında Malatya'da kadı olan "Enisü'l-Kulub" adlı eserin yazarı Kadı Burhanü'd-Din Ebu Nasr b. Mes'ud el-Anevî de Malatya'da İran Edebiyatının önemli şahsiyetlerindendir. "Enisü'l-Kulub" adlı eseri Firdevsî'nin "Şehnâme"si tarzında kaleme alınmış, bir nevî halifeler şehnamesidir (20).

Selçuklular zamanında Malatya'da İslâmî ilimler alanında da yoğun bir faaliyet göze çarpmaktadır. Sultanlar Muallimi diye anılan Malatyalı Şeyh Mecdü'd-Din İshak'ın, Malatya'nın bu alandaki gelişmesinde önemli rolü olmuştur. Talebesi olan I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in ikinci defa tahta geçmesinden sonra Anadolu Selçukluları Devleti'nin kültürel politikasına yön veren Şeyh Mecdü'd-Din İshak, diplomat olarak birçok defalar Bağdad'a ve başka ülkelere gitmiş ve birçok ilim ve fikir adamlarını Anadolu'ya celbetmiştir. Meşhur sofî Muhyi'd-Din İbnü'l-Arabî, Evhadü'd-Din Hamid el-Kirmanî, Anadolu Ahi Teşkilâtı'nın baş mimarı Şeyh Nasirü'd-Din Mahmud, Muhaddis Ebu'l-Hasan Ali el-İskenderanî, Şeyh Hasan Onar, Cemalü'd-Din el-Vasiti ve daha birçok ilim ve fikir adamları Şeyh Mecdü'd-Din İshak'ın Anadolu'ya celbettiği kişilerdir. Bu zevatın hemen hepsi bir süre Malatya'da ikâmet etmişlerdir. Şeyh Mecdü'd-Din İshak'dan oğlu Sadrü'd-Din Konevi'ye intikal eden ve bugün Konya Yusufpaşa Ktp.'de muhafaza edilen kitapların sema ve kıraat kayıtlarında Malatya'da ilimle iştigal eden daha pekçok ilim adamının adları geçmektedir (21). Muhyi'd-Din İbnü'l-Arabî "Muhadaratü'l-Ebrâr" adlı eserinde; "Anadolu'dan (Bilâdu'r-Rum) adı İshak b. Muhammed olan arkadaşım bana mektup yazdı" diyerek onun mektubuna "Ey İshak, Kardeşinden sağlam bir nasihat işit, sultanlara yakınlık sana gurur vermesin" diye başlayan bir manzume ile cevap yazmıştır. İbnü'l-Arabî Mecdü'd-Din İshak b. Muhammed'in devlet hizmetlerinde Sultan'ın yakın arkadaşı olduğunu da kaydetmiştir (22). Bu mektuptan sonra bu iki arkadaş 1204 yılında Hac'da buluşup beraberce Anadolu'ya gelmişlerdir. 1221 yılında Mecdü'd-Din İshak ölünce dul kalan eşi yani Sadrü'd-Din Konevi'nin annesi İbnü'l-Arabî ile evlenmiştir (23). Sadrü'd-Din Konevi bir süre Malatya'da İbnü'l-Arabî'den ders almıştır.

Mecdü'd-Din İshak sadece Anadolu'ya ilim ve fikir adamları celbetmekle kalmamış o aynı zamanda çok sayıda kitaplar da Malatya'ya getirerek ilim adamlarının istifadesine sunmuştur. Diplomat olarak Bağdad'a gidiş ve dönüşlerinde devrinin ünlü bilginlerinden Cizreli İbnü'l-Esir kardeşlerle yani Muhaddis Mecdü'd-Din İbnü'l-Esir, tarihçi İzzü'd-Din İbnü'l-Esir ve hukukcu Ziyâü'd-Din İbnü'l-Esir ile tanışmış, ve onların bazı eserlerini, Keza İbnü'l-Cevzî ve oğlu Ali b. Abdî'r-Rahman ile de tanışmış ve onların bazı eserlerini de Malatya'ya getirmiştir. Bu eserlerden bir çokları Sadrü'd-Din Konevi'den intikal etmiş ve bugün Konya Yusufpaşa Ktp.'nde bulunmaktadır. Bazıları müelliflerinin el yazılarıdır. Bu eserlerin "Semâ" ve "Kıraat" kayıtlarından Malatya'da yoğun bir ilmî faaliyetin mevcut olduğu görülmektedir. Bu ilim meclislerine katılanlar arasında gayri müslimlerin de adı geçmektedir. Muhyi'd-Din İbnü'l-Arabî, birçok eserlerini Malatya'da telif etmiştir (24). Bu eserlerden kendi el yazısı olan bazıları gene Sadrü'd-Din Konevi'den intikal ederek günümüze gelmiştir. Bu eserlerin derkenar notlarında önemli bilgiler bulunmaktadır.

20) Fuat Köprülü, Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları, Belleten, Ankara, 1943, VIII, 459-521.

21) Meselâ Bkz. Konya Yusufpaşa Ktp. nr. 7850, yp. 345; nr. 3752, yp. 345a nr. 4668, yp. 43a,44a, 104 b.

22) Konya Yusufpaşa Ktp. nr. 546, yp. 145a, 145b.

23) Menakıb-i Şeyh Evhardü'd-Din-i Kirmanî, s. 84-87.

24) Meselâ Bkz. Konya Yusufpaşa Ktp. nr. 4668, yp. 43a, 104b.

Malatya'da ilmî bir çevresi olan kişilerden biri de Cemalü'd-Din el-Vasıtî'dir. Bu zat Tıp, Hey'et, Hendese alanında meşhur idi. Konya'da uzun yıllar kadılık yapmış olan Kadı Sıracü'd-Din Mahmud el-Urmevî bir müddet Malatya'da Cemalü'd-Din el-Vasıtî'den ders almıştır. (25). Evhadü'd-Din-i Kirmanî'nin müritleri arasında büyük bir üne sahip idi. 1231 yılındaki Hac yolculuğunda Sadrü'd-Din-i Konevî onun yanında bulunmuş ve Konevi bu yolculuk esnasında kırk ayrı beldede, kırk ayrı Hadis-i Şerifi Cemalü'd-Din el-Vasıtî'den okuduğunu not etmiştir (26).

1221 yılında Sultan I. Alaü'd-Din Keykubad'a fütuvvet üniforması kuşatmak için Anadolu'ya gelen Fütuvvet Teşkilâtı'nın "Şeyhu'ş-Şuyuk"u Şihabü'd-Din es-sühreverdi Konya'ya geliş ve dönüşünde Malatya'ya da uğramış, buradaki ilim adamları ile muhtelif sohbet meclisleri akdedilmiştir. Şeyh Necmü'd-Din-i Kübra'nın tanınmış talebesi Şeyh Necmü'd-Din-i Dâye "Mirsadü'l-ibad" adlı eserini Malatya'da Şeyh Şihabü'd-Din es-Sühreverdi'ye takdim etmiş ve onun tavsiyesi üzerine eserini genç sultan I. Alaü'd-Din Keykubad'a sunmuştur (27).

Malatya'nın Kuzey Mezopotamya ve Suriye'den Anadolu'ya açılan yollar üzerinde bulunuşu, burada ekonomik bakımdan canlı bir ortamın oluşmasına vesile olmuştur. Bu durum Malatya'nın önemli bir ilim ve fikir merkezi olmasını da sağlamıştır. Doğudan Anadolu'ya, Anadolu'dan diğer İslâm beldelerine giden ilim ve fikir adamları Malatya'ya uğruyor, kısa bir süre de olsa burada ikâmet ediyorlardı. Mezopotamya ve Suriye'de muhtelif şehirlerde bulunmuş olan Muhammed el-Mavsilî Malatya'ya gelince aradığı ve özlemini çektiği ilmî çevreyi burada bulmuş ve buraya yerleşmeye karar vermiştir (28).

1241 yılında Anadolu'da patlak veren Babaîler isyanı diye bilinen Türkmenlerin isyanı ve arkasından Köseadağ yenilgisi (1243) olayları Anadolu Selçuklu Devleti'nin sarsılmasına ve hızlı bir şekilde gerilemeye yüz tutmasına sebep oldu. Bu olaylardan sonra ülkenin doğu illerinde her alanda hızlı bir geriye gidiş başladı. Malatya'da bundan fazlasıyla nasibini aldı. Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum gibi doğu illeri Moğollar tarafından tahrib edildi. İşte bu durum Malatya ve çevresindeki ilmî, fikrî ve ticarî canlılığın kaybolmasına veya zayıflamasına sebep oldu. Bunda devletin başşehri Konya'nın birçok ilim ve fikir adamlarını kendisine çekmesinin de rolü büyük olmuştur. Nitekim Kadı Sıracü'd-Din el-Urmevî, Tabib İmadü'd-Din el-Malatî ve Şeyh Zeynü'd-Din-i Sadaka önceleri Malatya'da iken Köseadağ yenilgisinden sonra bu kişilerin Konya'ya yerleştiklerini görüyoruz.

Malatyalı Şeyh Mecdü'd-Din İshak'ın oğlu Sadrü'd-Din-i Konevi de ilk tahsilini Malatya'da yapmıştır. Babasının ölümünden sonra üvey babası olan Mühyid'd-Din İbnü'l-Arabî ile birlikte Suriye'ye gitmiş, 1245 yılına kadar Suriye ve Mısır'da kalmıştır. Bu tarihten sonra Anadolu'ya dönünce baba yurdu olan Malatya'ya gitmeyip Konya'ya yerleşmeyi tercih etmesi de Malatya'daki ilmî ve fikrî ortamın büyük ölçüde dağılımsız olması ile ilgili olmalıdır.

Moğolların Anadolu'yu işgal etmelerinden sonra Anadolu'nun doğusunda sosyal huzur ve sükûn büyük ölçüde sarsılmıştır. Bu yüzden bu bölgedeki ilim ve fikir adamlarının ya batıya veya Irak ve Suriye taraflarına göç ettikleri görülmektedir. Yukarıda adı geçen Şeyh Necmü'd-Din-i Dâye, Şeyh Nure'd-Din-i Mekki gibi kişilerin Irak'a göçtüklerini görmekteyiz.

25) Menakıb-ı Şeyh Evhadü'd-Din-i Kirmanî, Nşr. B. Furuzanfer, Tahran 1969, s. 91-95.

26) Konya Yusufâğa Kıp. nr. 7850, yp. 345b.

27) Mirsadü'l-ibad, Nşr. M.E. Riyâhî, Tahran 1366, s. 22-23.

28) C. Cahen, Anadolu'da Türkler, İstanbul 1979, s. 247.

Bağdad asırlarca İslâm dünyasının en büyük ilim, fikir ve san'at merkezliğini yapmıştır. Anadolu Selçukluları zamanında Malatya sürekli olarak Bağdad'daki ilmî ve fikrî ortam ile münasebeti sürdüren bir belde olmuştur. Bağdad'ın Moğollar tarafından işgal edilmesi (1258) ile Malatya'daki ilmî ve fikrî çevre de büyük zarar görmüştür. İşte bu sebeplerden dolayı XIII. asrın ikinci yarısında ve hatta daha sonraki asırlarda Malatya ve çevresinde dikkat çekebilecek ilmî ve fikrî aktivite göze çarpmamaktadır.

c- Tokat ile Malatya Arasındaki İhtilâf ve Rekâbet

Şimdi de Danişmend Oğulları zamanında Tokat ve Malatya yöresinde teşekkül eden birbirinden farklı ve birbiriyle mücadele halinde bulunan bu kültürel yapılanmanın Anadolu Selçukluları döneminde ne gibi siyasî ve sosyal olaylara sebep olduğunu göstermeye çalışalım.

İbnü'l-Esir, bir filozofun, Rükni'd-Din Süleyman Şah'ın Tokat Emiri olduğu sıralarda Tokat'a gittiğini ve Tokatlı bir bilgin (Fakih) tarafından Süleyman Şah'ın huzurunda tartaklandığını ve bu yüzden Tokat'ı terketmek zorunda kaldığını yazmaktadır. (29) Bu fizolof da İranlı meşhur İsrakî filozof Şihabü'd-Din-i Sühreverdi el-Maktul'dan (587/1191) başkası değildir. Zira İbn Bibi Şihabü'd-Din-i Sühreverdi'nin Rükni'd-Din Süleyman Şah zamanında Tokat'a gittiğini ve "Pertev-nâme" adlı eserini orada yazdığını bildirmektedir (30). Bu olay, *İranî* zihniyet ile *Türk* düşüncesinin çatışma durumunda bulunduğunu göstermektedir.

Kezâ, Türkmen sofi Evhadü'd-Din-i Kirmanî (635/1237) de Malatya'da kendisine hizmet edeceği bir yer (Hanikâh) verilmemesi yüzünden Malatya'dan kurgın olarak ve bir daha dönmek üzere ayrılmıştır (31). Gene Evhadü'd-Din-i Kirmanî ile Mevlâna'nın hocası Şems-i Tebrizî arasındaki ihtilâf, Mevlâna ve çevresi ile Ahi Evren Şeyh Nasîrü'd-Din Mahmud ve çevresi arasındaki ilmî, fikrî ve siyasî mücadeleler bu iki kültürel çevrenin birbiriyle mücadelenin uzantısıdır (32). Kezâ Şems-i Tebrizî'nin Konya'da Ahiler tarafından öldürülmesi, buna karşılık Mevlâna'nın da başta oğlu Alaü'd-Din Çelebi olmak üzere bazı kişileri öldürtmesi olayları hep bu fikrî ve kültürel mücadelenin uzantısıdır. Kezâ Türkmen Şeyh Evhadü'd-Din-i Kirmanî'ye Malatya'da Ahmed-i Tebrizî adlı biri tarafından suikast düzenlenmesi olayı da bu ihtilâfla ilgili olmalıdır (33). Bu tür ilmî ve fikrî ihtilâflara dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada daha ziyade sosyal ve siyasî ihtilâflar üzerinde durmak istiyoruz.

Tokat ve Malatya'nın Danişmend Oğulları zamanında iki önemli ilim ve fikir merkezi haline gelmesi Selçuklular zamanında bu iki beldenin şehzadelerin tahsil ve eğitim yeri olarak belirlenmesine sebep olmuştur. Böyle olunca da Selçuklular zamanında bu iki zihniyet kendi beldelerindeki şehzadelerini iktidara getirmeye çalışmış ve bu yönde siyasî faaliyetlere girişmişlerdir. Bunun için çeşitli yollar ve metodlar kullanılmıştır. Selçuklular devri ümerası da ya bu iki zihniyetten birine mensup veya birini tercih etme durumunda olmuşlardır. Bu iki zihniyet bugünkü siyasî partilere benzer bir faaliyet içinde bulunmuşlardır. Genel olarak Malatya'nın iktidarlar üzerindeki ilmî, kültürel ve siyasî ağırlığının daha müessir ve yönlendirici olduğu görülmektedir. Ancak bu devirdeki siyasî çekişmeler çok daha yıkıcı sosyal ve siyasî çalkantılara ve ülkeyi badireye sürükleyici olaylara sebep olduğu da farkedilmektedir.

II. Kılıç Arslan vefat edince Malatya'da eğitim gören, Malatyalı Şeyh Mecdü'd-Din İshak'ın (618/1221) talebesi olan I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in Selçuklu tahtına

29) el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1966, XII, 196.

30) el-Evrümü'l-Alaiyye, Ankara 1956, s. 25.

31) Menakıb-i Evhadü'd-Din-i Kirmanî, Nşr. B. Furuzan-fer, Tahran, 1969, s. 239-240.

32) Mikâil Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu, Konya 1991, s. 89-96; Mikâil Bayram, Şeyh Evhadü'd-Din el-Kirmanî ve Evhadiyye Tarikatı, Konya 1993, s. 63-79.

33) Menakıb-i Şeyh Evhadü'd-Din-i Kirmanî, s. 269-271.

oturması sağlanmıştı. Fakat Tokat Şehzadesi olan Rüknü'd-Din Süleyman Şah, Tokat yöresinden topladığı ordu ile kardeşi üzerine yürümüş ve onu tahttan indirerek, Selçuklu tahtını ele geçirmiştir. Daha sonra diğer kardeşlerini de bir bir ortadan kaldırarak Anadolu'nun birliğini sağlamıştır.

Rüknü'd-Din Süleyman Şah'ın ölümünden sonra dokuz seneden beri Bizans'da sürgünde olan I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev tekrar Anadolu'ya dönmüş, kendisini destekleyen çevrelerin yardımıyla yeniden tahtına kavuşmuştur. I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev, büyük bir fikir adamı olan "Ravzatü'l-Ukul" ve "Beridü's-Saade" adlarında iki önemli eserin de yazarı olarak tanınan Malatya'lı Muhammed el-Gazi'yi kendisine vezir edindi. Yine Malatya'lı Şeyh Mecdü'd-Din İshak'ı da diplomat ve kültür işlerinde görevlendirdi. Bu sultan oğullarından I. İzzü'd-Din Keykavus'u Malatya'ya, I. Alâü'd-Din Keykubad'ı Tokat'a tahsil ve eğitim için göndermiştir.

I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev, Malatya'daki fikri ve kültürel çevrede yetişmiş ve bu çevrenin desteğini almakla birlikte ikinci defa tahta geçişinde uç bölgelerdeki bazı Türkmen Beyler'in de desteğini kazanmıştı. Bu yüzden ikinci defa tahta geçince Türkmen çevreleri de memnun etmeğe itina gösteriyordu. Hatta bu sultanın Malatya ve Tokat kültür çevreleri arasındaki rekabeti bertaraf etmek ve kendi şahsında onları birleştirmek gibi bir siyaset güdüyordu. Oğullarından birisini Malatya'ya, diğerini Tokat'a göndermesi de bu siyasî düşüncesinin uygulamaya koyuşunun bir neticesidir.

Bu Selçuklu Sultanının eski destanı İran şahlarından birinin adı olan "Keyhüsrev" adını alması da enteresandır. Ondan sonra da hemen bütün Selçuklu sultanlarının Keykavus, Keyhüsrev, Keykubad, Keyferidun gibi eski İran krallarının adlarını kullanmaları gelenek haline gelmiştir. Bu durum destanı İran kültürünün o dönemde ne kadar etkili olduğunu açık olarak göstermektedir.

I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in birleştirici gayret ve tedbirlerine rağmen ölümünden sonra Malatya şehzadesi I. İzzü'd-Din Keykavus ile Tokat şehzadesi I. Alâü'd-din Keykubad arasında taht mücadelesi başladı. Bu iki şehzadenin taht mücadelesi I. İzzü'd-Din Keykavus'un muvaffakiyeti ile neticelendi. Alâü'd-Din Keykubad ise, Malatya yakınlarındaki Mişar Kalesi'ne hapsedildi.

I. İzzü'd-Din Keykavus, hem Tokat ve çevresindeki olayları hem de hapiste bulunan kardeşi Alâü'd-Din Keykubad'a yakından takip edebilmek ve Malatya'daki kendisini destekleyen güçlerle irtibatını daha sıkı sürdürmek için devletin merkezini Tokat ile Malatya arasına yani Sivas'a aldı. Bu siyasî olayları çok iyi bilen Türkmen sofi Evhadü'd-Din-i Kirmanî'nin Menakıb-nâmesinin yazarı, Sultan İzzü'd-Din Keykavus'a muhalif olan bazı emirlerin Sivas'da bu Sultana suikast düzenlediklerini bu sırada Şeyh Evhadü'd-Din-i Kirmanî'nin de gizlice hapiste bulunan Alâü'd-Din Keykubad ile irtibat kurduğunu yazmaktadır (34). I. İzzü'd-Din Keykavus'un bu suikast ile telef edilmesinden sonra bazı emirlerin muhalefetine rağmen diğer bazı emirlerin gayreti ile Alâü'd-Din Keykubad, Mişar Kalesinden alınıp Selçuklu tahtına oturması sağlandı (35). Bu olaylar sırasında Selçuklu ümerası arasında ciddi bir fikir ayrılığı bulunduğu fark olunmaktadır. Ancak Sultan I. Alâü'd-Din'e muhalif olan Ümera tahta geçince, kendilerine karşı daha önceki olaylardan dolayı öc almaya kalkmaması hususunda Sultan'dan garanti almayı da ihmal etmediler. Buna rağmen bir süre sonra Uluğ Sultan Alâü'd-Din'e muhalif olan Ümera Kayseri'de Türkmen çevrelerle çatışma noktasına geldiler (36). Böylece bu Sultan'a ve yönetimine karşı reaksiyoner bir tavır takındılar. Bunun üzerine Uluğ Sultan acilen Konya'dan Kayseri'ye geldi. Türkmenler lehine bir si-

34) Menakıb-ı Evhadü'd-Din-i Kirmanî, s. 252-261.

35) İbn Bibi, el-Evamirü'l-Alâiyye, s. 201-208.

36) Tarih-i Ali Selçuk (Anonim Selçukname) Ankara 1952, s. 139.

yaset izleyerek kendisine muhalif olan çevreleri te'dip etti. Emir Behram, Emir Beşşare, Emir Seyfû'd-Din Ayaba gibi önde gelen bazı Ümerayı idam edip bütün mallarını müsadere etti (37).

Şeyh Evhadü'd-Din'in Menakıb-nâmesinde anlatıldığına göre Sultan Alâü'd-Din, Ahi Ahmet adında birini Malatya'ya Şihna olarak tayin etmiş, bu Şihna Sultan Alâü'd-Din'e muhalif olanları sıkı bir takibat altına almış, bunlardan bir çoklarını öldürmüştür. Bu Şihna fazla adam öldürmekten, cezalandırmaktan rahatsızlık duymuş, Şeyhi Evhadü'd-Din'e bu durumu anlatmış, Şeyh Evhadü'd-Din de ona, bu işi yapmanın da bir hizmet olduğunu ve gerektiğini savunmuştur. Ancak bu işi yaparken nelere dikkat etmesi gerektiğini de ona hatırlatmıştır (38).

Sultan Alâü'd-Din Keykubat sağlığında Eyyubi melikesinden doğan küçük oğlu İzzü'd-Din Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmişti. Bazılarının sandığı gibi büyük oğlu II. Gıyasü'd-Din'in yetersizliğini farkederek böyle bir icraatta bulunmuş değildir. Bilakis büyük oğlunun zihniyet bakımından kendisine muhalif olan Malatya'daki çevrelerle irtibatını ve yakınlığını, İrani zihniyete yakınlığını farketmiş, bu yüzden onu veliaht tayin etmeyi sakıncalı görmüş olmalıdır. Nitekim bu oğlu ve annesi Hond Hatun, Alâü'd-Din Keykubat'a muhalif olan çevrelerle ittifak halinde hareket ederek Kayseri'de Sultan'ı zehirleyerek öldürdüler (39). Meşhur Sa'dü'd-Din Köpek'in de bu işte önemli rol oynadığı muhakkaktır.

I. Alâü'd-Din Keykubat, ülkede Türkmencilik mefkuresini hakim kılmaya çalışıyordu. Yüksek memurluklara Türk asıllı kişileri tayin ediyordu. Türkmen Şeyhler, fikir adamları himaye ediliyorlardı. Onun zamanında Ahi Teşkilatı bütün Anadolu'ya yayılmıştı. Şehirlerde beledî hizmetler Ahilere gördürülüyordu. Ahilerin üniformalarında bıçak, kama kullanmaları da ilk defa bu zamanda resmileşti. Oğlu II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev ise, İran unsuruna dayanmakta idi. Mevlâna Celâleddin-i Rumî hocaları Şems-i Tebrizî ve Seyid Burhanu'd-Din gibi Türkmen Şeyhlere muhalif olan meşayih himaye ettiği görülmektedir.

Bu sultan iktidara gelişinin ilk yıllarından itibaren Türkmenlere karşı menfi bir siyasi tutum içine girdiği görülmektedir. Zira saltanatının ilk yılında (635 H.) Egirdir'de yaptırdığı kervansarayın kitabesinde bu sultan için "Türkmen (Havariç) ve Bağileri dağıtıp yok eden" denmektedir.

I. Alâü'd-Din Keykubat'a su-i kasd düzenleme işinde önemli rolü bulunanlardan biri olan Sa'dü'd-Din Köpek, Malatya'daki fikri muhitten gelme idi. Köpek, II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in tahta çıkmasında gösterdiği yararlılıklar sonucu vezir olmuştu. Vezirliği zamanında Türkmen ve Ahileri devlet kademelerinden uzaklaştırıp İran asıllı kişileri yüksek mevkilere yerleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Danışmend ülkesinde daha kuvvetli olmak üzere Türkmen ve Ahiler II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'e ve onu iktidara getirenlere karşı direnişe geçtiler. II. Gıyasü'd-Din, iktidarına muhalif olan güçleri yok etmeye azimliydi. İktidarının ilk yıllarında veziri Sa'dü'd-Din Köpek vasıtası ile Türkmen yanlısı ileri gelen devlet adamlarını bir bir öldürttü veya saf dışı etti. Sa'dü'd-Din Köpek çeşitli bahanelerle Türkmen taraftarı güçlü ve tecrübeli devlet adamlarını imha ederken, iktidarına muhalif oldukları gerekçesiyle II. Gıyasü'd-Din'in onayını da alabilmekteydi. Fakat Köpek başka hesaplar peşindeydi. Onun esas gayesi genç sultanı bir su-i kasd ile öldürüp Selçuklu tahtını ele geçirmek idi. Bu bakımdan güçlü devlet adamlarını plânlı ve ustalıkla seçerek öldürürken gerçek gayesi başkaydı. O, onları ile-

37) El-Evamürü'l-Alaiyye, s. 203-207.

38) Menakıb-ı Şeyh Evadü'd-Din-i Kirmani, s. 139.

39) El-Evamirü'l-Alaiyye, s. 461-462.

ride hedefine ulaşmada kendisine engel olabileceklerini düşünmekte ve kendisi için tehlikeli görmekteydi.

Köpek, kendisini Selçuklu hanedanına nisbet ediyor (I. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in oğlu) ve Selçuklu tahtı üzerinde hak sahibi olduğunu düşünüyor ve bunu etrafındakilere de telkin ediyordu (40). Sa'dü'd-Din Köpek, bu son oyununu oynayacağı bir sırada sultan durumdan haberdar edildi. Sultan daha çabuk davranarak veziri Sa'dü'd-Din Köpek'i bir su-i kasd ile ortadan kaldırdı ve iktidarını kurtardı (41).

Görüldüğü üzere Malatya ile Tokat arasındaki fikri ve siyasî muhalefet ve rekabet zaman zaman iktidar sarsıntularına sebep olmuş ve tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Sa'dü'd-Din Köpek ise, bu iki yöre arasındaki siyasî çekişme ve rekabeti kendi lehine çevirmeye ve bundan yararlanmaya çalışmıştır.

II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev, Sa'dü'd-Din Köpek tehlikesini bertaraf ettikten sonra başından beri iktidarına karşı olan Türkmen çevrelerle mücadeleye koyuldu. Birçok Türkmen fikir adamlarını (Şeyhler ve dervişler) katli etti veya tutuklattı (42). Sultanın muhaliflerine karşı zulüm ve işkence derecesine varan ağır siyasî ve fikrî baskı neticesinde Türkmen çevreler ilk olarak Amasya'da yani Danişmend ilinde Baba İlyas-i Horasanî ve halifesi Baba İshak başkanlığında II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in iktidarına karşı ayaklandılar. İsyân kısa zamanda büyüdü, bütün Anadolu ve Suriye Türkmenleri ve Ahiler isyana katıldılar. İsyancıların ilk hamlede Malatya'ya saldırıp yağmalamaları çok anlamlıdır. İsyânın esas hedefi ise Baba İlyas'ın nebiresi (Torunu Aşık Paşa'nın oğlu) Elvan Çelebi'nin "Menakibü'l-Kudsiyye"sinde de işaret olunduğu üzere (43) II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in iktidarına son vermek idi. Devletin bu isyânı bastırması pek kolay olmadı. Sonunda büyük bir müşkilât ile isyân bastırıldı. Fakat bu olaydan sonra askerî gücü Türkmen ve Ahilere dayanan Anadolu Selçuklu Devleti bu güçten mahrum kalmış, bu ise devletin zayıf düşmesine ve yıkılmasına sebep teşkil etmiştir.

Türkmen Babalar (Şeyhler) tarafından yönetildiği için "Babaîler İsyânı" diye meşhur olan bu isyân, Devletin temelini sarsmış, neticesi itibarıyla çok önemli dinî ve siyasî olayların zuhuruna sebep olmuştur. Burada maksadımız bu olayları anlatmak olmadığından ferruata girmiyoruz (44). Esas belirtmek istediğimiz şey, Babaîler İsyânı'nın Amasya ve Tokat yöresinde yani Danişmend ilinde organize edilmiş olduğudur. Dolayısıyla Babaîler İsyânı'nın temelinde gene Malatya ve Tokat (Danişmend İli) arasındaki fikrî ve siyasî rekabetin ve iktidarı ellerinde bulundurma gayretlerinin mevcut olduğu göze çarpmaktadır.

Babaîler İsyânı'nın kötü neticelerinden biri, hatta en önemlisi Anadolu'nun Moğol istilâsına maruz kalmasına zemin hazırlamış olmasıdır. Babaîler İsyânı'ndan dolayı Anadolu Selçuklu Devleti büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Sultan II. Gıyasü'd-Din, büyük bir prestij kaybına uğramıştı. İktidardan hoşnutsuzluk had safhada idi. Bu durumu fırsat bilen bir Moğol öncü kuvvetleri komutanı Baycu, Anadolu'ya girdi. Erzincan'a kadar

40) el-Evâmirü'l-Alâiyye, s. 479-482. Sa'dü'd-Din Köpek'in Konya yakınlarında yaptırdığı "Zazadin Hanı" diye bilinen muhteşem Kervan-saray'ın kitabesinde adı "Köpek b. Muhammed" olarak yazılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki, "Sadık" demek olan "Köpek" kelimesi onun öz adı olup, bazılarının sandığı gibi onun makamını (Sultanın yakını bağısı) ifade etmemektedir.

41) İbni Bibi, Sa'dü'd-Din Köpek taraftarlarının da imha edildiklerini bildirmektedir. "Menakib-i Evhadü'd-Din-i Kirmani" den (Nşr. B. Feruzanfer, Tahran 1969. s. 140-142) öğrenildiğine göre Malatya Şahne'si olan Ahi Ahmed adında bir zat da Sa'dü'd-Din Köpek ile işbirliği yaptığı için sultan tarafından cezalandırılmıştır.

42) Elvan Çelebi, Menakibü'l-Kudsiyye, Nşr. İ. Erünsal, A.Y. Ocak, İstanbul 1984, s. 31-50.

43) Age, s. 31-50.

44) Babaîler İsyânı hakkında geniş bilgi için bkz. Mikâil Bayram, Baba İshak İsyânı'nın Gerçek Sebebi ve Ahi Evren ile İlgisi, Diyanet Dergisi, Ankara 1979, XVIII/2, 69-78; Mikâil Bayram, Babaîler İsyânı Üzerine, Hareket Dergisi, İstanbul 1981, Sayı: 23, s. 16-28.

birçok şehirleri zapt edip yağmaladı. Sultan, Moğolları durdurmak ve ülkeden atmak için 80 bin kişilik bir ordu ile 30 bin kişilik Moğol ordusunu karşıladı. Gene teferruatı bir yana koyup neticeye bakalım: Sultan II. Gıyasü'd-Din'in ordusu, Moğol ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (45). Bu yenilginin sebebi, Sultana muhalif olan ve savaş saflarında yer alan Türkmen askerlerin savaş meydanını terk etmeleridir. Bizzat devlet yetkilileri bazı askerlerin sultana kırgın oldukları için ve sultan aklını başına alsın diye savaş alanını terketmeleri, savaşı kaybetmelerine sebep olduğunu Moğol ordusu komutanı Baycu Noyan'a ifade etmişlerdi (46). Bazı Danişmendli Beğlerin hatalı davranışları da bu yenilgiye sebep olarak gösterilmektedir (47). Görülüyor ki, Türk tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olan Köseadağ yenilgisinin temelinde gene bu siyasi ve fikri mücadele bulunmaktadır.

Yukarıdan beri teferruata girmeden açıklamaya çalıştığımız Tokat ile Malatya yörelerinde yoğunlaşan iki farklı fikri, siyasi ve kültürel muhit arasındaki mücadele ve rekabet Moğol istilâsından sonra mahiyet değiştirdiği müşahade olunmaktadır. Aslında Moğol istilâsıyla birlikte, bu iki beldenin fikri ve ilmî kapasitesi de tedricen zayıflamaya yüz tutmuştur. Bunda, Devletin Başşehri olan Konya'nın XIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren büyük bir ilim ve fikir merkezi haline gelerek, ülkenin seçkin ilim ve fikir adamlarını kendine çekmesinin de rolü olmuştur.

Moğol istilâsından sonra Türkmen ve Ahilerin mücadeleleri Moğol Emperyalizmine ve Moğollarla işbirliği içine giren güçlere yönelmiştir. Bundan sonra bu mücadelenin iki merkezden yani Tokat ve Malatya'dan yönlendirildiği söylenemez. Ancak hareketin bütün Anadolu'ya mal olduğu görülmektedir. Anadolu'nun muhtelif yörelerindeki Türkmen Beğler Türkmencilik mefkuresi ile hareket ettiler. Bu durum Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışıyla birlikte Moğol Emperyalizminin de çöküşü neticesini doğurdu.

II. Gıyasü'd-Din'in ölümünden sonra Naibü's-Sultana olan büyük devlet adamı Celalü'd-Din Karatay'ın bu köklü ihtilafı ve siyasi rekabeti bir süre bertaraf ettiği görülmektedir. Ancak Karatay'ın 652 H. (1254) da ölmesinin hemen akabinde II. Gıyasü'd-Din'in iki oğlu II. İzzü'd-Din Keykavus ile IV. Rüknü'd-Din Kılıç Arslan arasında taht mücadelesi başladı. Türkmen çevreler İzzü'd-Din Keykavus'u, İrani unsurlar ise Rüknü'd-Din Kılıç Arslan'ı destekliyorlardı. Bu mücadelede Moğolların İrani yöneticilerden yana oldukları görülmektedir. Moğollar'ın Anadolu'yu işgallerinden sonra İrani zihniyeti temsil eden fikir adamları ve ümera, Moğol yanlısı bir politika izleyerek Moğol iktidarının desteğini kazandılar. Moğolların askerî gücünden destek alarak Türkmen zümreler üzerinde ağır siyasi ve fikri baskı uygulamaya başladılar.

Moğolların desteği ile kardeşi II. İzzü'd-Din'i yenen IV. Rüknü'd-Din Kılıç Arslan 1261 yılında Selçuklu tahtına geçti. Onun zamanında ülkenin yönetimi kendisini iktidara getiren Pervane Muinü'd-Din Süleyman, Vezir Tacü'd-Din Mutez ve Sahib Fahru'd-Din Ali'nin ellerinde bulunuyordu. Bu ümera sultandan ferman da alarak ülke çapında Türkmenlerin elinde bulunan medrese, tekke, işyeri gibi müesseseleri ellerinden alınmaya başladı. Bir çok yörede Türkmenler katliama tabi tutuldular. Bu uygulama XIV. asrın ortalarına kadar devam etti. Bu durum Türkmenlerin kitleler halinde Uç bölgelere ve Suriye'ye yani Memluklu ülkesine göç etmelerine sebep oldu. Bu konu ayrı bir makalemizin konusunu teşkil etmiştir (48). XIII. asır ortalarından XIV. asır ortalarına kadar süren bu mücadeleleri, daha doğrusu Türkmen ve Ahi çevrelerin fikri ve

45) Tarih-i Al-i Selçuk, s. 49; Ebü'l-Ferec Tarihi, II, 542; Kerimü'd-Din Mahmud, Müsameretü'l-ahbar; Nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 45. el-Evâmirü'l-alâiyye, s. 525-526.

46) Tarih-i al-i Selçuk, s. 49.

47) el-Evâmirü'l-alâiyye, s. 521-526; Müsameretü'l-ahbâr, s. 45.

48) Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu, s. 114-127.

siyasî mücadeleleri bu makalede ele alınmıştır. Bu bakımdan bu mücadelelerin seyrini burada kesiyor ve sadede dönüyoruz. Burada Tokat ve Malatya yöresi arasındaki bu fikrî ve siyasî rekabetin XIII. asrın sonlarında vardığı boyutlara da kısaca işarette bulunmak yerinde olacaktır.

Bu hususu da Mevlevî yazar Ahmed Eflakî'nin isabetli bir tesbiti ve kanaati ile ifade edelim. Eflakî'ye göre Sultan IV. Rüknu'd-Din Kılıç Arslan başlangıçta Mevlâna'ya mürid olup onu kendine baba edinmişken, sonradan müridleri insan yüzlü şeytanlar olan Baba Merendî adlı Türkmen bir Şeyhle ve müridleriyle tanışmış, Mevlâna'nın da bulunduğu bir toplantıda Sultan bu şeyhle iltifat edip, onu kendine baba edinince, Mevlâna'yı gücendirmiş, bunun üzerine "Öyle ise biz de başka birini kendimize oğul ediniriz" deyip toplantıyı terketmiştir (49). Nitekim, bu olaydan bir süre sonra Pervane Süleyman ile Vezir Tacü'd-Din Mu'tez, Moğollarla ittifak edip Sultan'ı öldürmüşlerdir (50). Sultan'ın Türkmen çevrelere azıcık meyl etmesi öldürülmesine yeter bir sebep olmuştur.

Ahmed Eflâki, bu olayı Selçuklu Devleti'nin yıkılış sebebini izah sadedinde nakletmektedir. Yani Eflâki'ye göre devlet adamlarının Sultan Rüknu'd-Din'in yaptığı gibi Türkmen ileri gelenlere değer vermeleri Selçuklu Devleti'nin yıkılışını hazırlamıştır. Eflâki'nin bu tesbiti şüphesiz doğrudur. Gerçekten de XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Türkmen Begler buldukları bölgelerde Türklük ülküsünü benimseyip, desteklemeleri, kendilerini güçlü bulunca da istiklâllerini ilân etmeleri Selçuklu Devleti'nin sonu olduğu gibi Moğol emperyalizminin de çöküşünü hazırlamıştır. Eflâki'nin bu durumdan rahatsız olup üzüntüsünü ifade etmesi, Mevlevî çevrelerin zihniyetini ve siyasî tercihlerini yansıtmakta ve Türkmen çevrelere karşı menfî tutumlarını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız Anadolu Selçukluları zamanındaki bu siyasî çekişme ve iktidar mücadelesi, bu devirde zaman zaman genel af kanunlarının çıkarılmasına sebep teşkil etmiştir (51). Başa geçen sultanlar ve bu sultanları iktidara getiren ümera kendi yakınlarını yönetim kademelerinde yüksek mevkilere tayin etmekteydiler, Daha önceki iktidarın ileri gelenlerini tutukluyor ve bir genel af fermanı çıkararak da daha önceki iktidar tarafından tutuklananları serbest bırakıyorlardı. II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra münavebeli olarak bu tür olaylar tekrarlanmıştır.

Sultan I. İzzü'd-Din Keykâvus, I. Alâü'd-Din Keykubad, II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev, II. İzzü'd-Din Keykavus tahta çıktıkları zaman genel af ilan etmişlerdir. Bu af kanunlarının en önemlisi de II. Gıyasü'd-Din Keyhüsrev'in ölümünden sonra çıkarılan genel aftır. Zira bu sultanın iktidarı zamanında tutuklanan Babaîler İsyanına katılanlar, (Sa'dü'd-Din Köpek yanlıları), Türkmen dervişler ve Ahiler bu genel af ile serbest bırakılmışlardır. Bu genel affin çıkarılmasında Celâlü'd-Din Karatay'ın önemli rolü olmuştur (52). Moğol iktidarı döneminde ise Anadolu'daki Türkmen isyanlarını önlemek için tehcir politikası uygulanmıştır (53).

49) Menakıbü'l-arifin, Nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959, II, 146-147.

50) N. Kaymaz, Pervane Muinü'd-Din Süleyman, Ankara 1970, s. 111-112.

51) F. Şamil Arık, Selçuklular Zamanında Türkiye'de Çıkarılan Kollektif Afklar, Selçuklu Dergisi, Konya 1988, Sayı: 3, s. 19-30.

52) Ahi Evren, Medh-i Fakr-u Zemm-i Dünya, Bursa Hüseyin Çelebi Ktp. Nr. 1184, 180b; Elvan Çelebi, Menakıbu'l-Kudsıyye, Nşr. İ. Brünsal ve A.Y. Ocağ, İstanbul 1984, s. 54-58.

53) Bu konuda geniş bilgi için Bkz. M. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu, Konya 1991, s. 121-127.

SONUÇ

Yukarıda Danişmend Oğulları zamanında Tokat ve çevresinde Türk kültürüne dayalı bir sosyal yapının teşekkül ettiği ve Türkmenler arasında Gazilik mefkuresinin çok rağbet gördüğü ifade edildi. Danişmend Oğullarının bu kültürel faaliyeti Tokat ve yöresine millî bir karakter ve kültürel bir hüviyet kazandırmıştır. Selçuklu Emiri Pervane, Muinü'd-Din Süleyman uzun süre (1261-1278) Danişmend İli'nde yöneticilik yapmış ve bu yörenin kültürel karakterini değiştirmek için büyük bir gayret içine girmiştir. Türkmenler üzerinde ağır bir fikrî, siyasî ve ekonomik baskı uygulamaktaydı. Bu durum o yörede çok sayıda Türkmenlerin uç bölgelere göç etmelerine sebep olmuştur. Kayı boyuna mensub olan Osmanlı ailesinin de Tokat yöresinden, Ankara üzerinden Söğüt'e gelip yerleştiğine dair rivayetleri, Pervane Muinü'd-Din Süleyman'ın bu yöredeki uygulamaları ile ilgisini kurmak gerektiğini de burada belirtmek istiyoruz. Kezâ Osmanlılar'daki gâzilik mefkuresinin de Danişmend Oğulları'nın Tokat ve çevresine yerleştirdikleri Gâzilik mefkuresinin uzantısı olduğu da gözden uzak tutmamak gerektiğini belirtmekte yarar görüyoruz.